

'Revisor? Maatstaf? Spelen die ook mee dan?'

De positioneringstrategieën van *Hard gras*

Marc van Zoggel

INLEIDING

Op 1 september 1994 verscheen het eerste nummer van *Hard gras*, een nieuw Nederlands literair tijdschrift. De ondertitel luidde: *Voetbaltijdschrift voor lezers*. De lancering van *Hard gras* was door het opvallende karakter van het blad – een literair tijdschrift met als onderwerp voetbal – een bijzondere gebeurtenis. Literatuur en voetbal zijn traditioneel immers twee gescheiden werelden. Waar literatuur in de regel met de hoge of elitaire cultuur wordt geassocieerd, daar behoort voetbal traditioneel tot de wereld van de lage of populaire cultuur. Met de verschijning van *Hard gras* leek dus een anomalie op te treden. Zouden literatuurliehebbers geïnteresseerd zijn in een literair tijdschrift over voetbal? En heeft een voetballiefhebber enige belangstelling voor een literair tijdschrift? *Hard gras* bleek echter een groot succes. Vijf jaar en twintig nummers later waren al 250.000 exemplaren van het blad verkocht en tegenwoordig is het tijdschrift een vaste waarde op de tijdschriftenmarkt. *Hard gras* staat bovendien 'gewoon' tussen de andere literaire tijdschriften, ook in universiteitsbibliotheken.

Sport is echter nooit een populair onderwerp geweest voor literatuurwetenschappers. Maarten van Bottenburg stelt dat ook in de sociologie lange tijd maar in beperkte mate aandacht is besteed aan het fenomeen sport. Hij verwijst naar Pierre Bourdieu die de ambivalente positie die sport innam in de maatschappij als oorzaak aanwees:

Aan de ene kant stond de sportliefhebber die de sportbeoefening op een praktisch niveau kende, [...] maar die weinig zinnigs wist te zeggen over de sport als sociaal verschijnsel. [...] Aan de andere kant stond de wetenschapper die de sport veel minder uit de praktijk kende en het een te lichtig, te ludiek, te weinig prestigieus en zelfs intellectueel inferieur onderwerp vond om er onderzoek naar te doen.¹

Exemplarisch is een uitspraak van Jaap Goedegebuure ten tijde van de introductie van *Hard gras*: 'Literatuur is voor de elite, voetbal wordt beschouwd als een sport voor het gepeupel. Men vindt het een vulgair thema, een goedkope volkssport. In Nederland blijft het vooral een jongensboekenthema.'²

Hard gras is binnen de literatuurstudie nog nauwelijks bestudeerd. De enige publicatie betreft een receptieonderzoek waarin de ontvangst van het tijdschrift in de dag- en weekbladen object van onderzoek is.³ In dit artikel wordt *Hard gras* vanuit een meer literatuursociologische invalshoek bekeken.

Aan de hand van Pierre Bourdieu's veldtheorie, in het bijzonder op het gebied van sport, en ideeën over de veranderde status van de begrippen 'hoge cultuur' en 'lage cultuur' wordt onderzocht met welke strategieën *Hard gras* een stabiele plaats op de markt van literaire tijdschriften heeft weten te verwerven. De aandacht gaat daarbij in hoofdzaak uit naar het 'bijwerk' van het tijdschrift: de voorwoorden en de korte persoonsbeschrijvingen van medewerkers – in *Hard gras*-termen de 'biootjes'. Daaruit moet blijken hoe het blad zich in de beginjaren gepositioneerd heeft als literair tijdschrift met als onderwerp voetbal.

SPORTSOCIOLOGIE

Van Bottenburg wijst dan wel op de geringe aandacht voor sport binnen de sociologie, toch verscheen al in 1966 het eerste nummer van de *International Review for the Sociology of Sport*. Ook Bourdieu heeft het een en ander geschreven over de rol van verschillende sporten in de verdeling van vormen van kapitaal. In *Raisons Pratiques* worden allerlei producten en vrijetijdsbestedingen aan de hand van hun bijdrage aan cultureel en economisch kapitaal in een schema ondergebracht om zo de klassenverschillen in twintigste-eeuws Frankrijk zichtbaar te maken. Hierin wordt voetbal gesitueerd in de laagcul-

turele en laageconomische sectie, in de buurt van klaverjassen (*belote*) en eenvoudige rode wijn.⁴

In 'Sport and Social Class' onderzoekt Bourdieu sport als sociaal veld. De ideeën die hij daarin uiteenzet heeft hij later uitgewerkt tot een 'Program for a Sociology of Sport'.⁵ Bourdieu constateert binnen het sportieve veld een hiërarchie van sporten. Dit is conform zijn opvatting dat binnen een veld altijd een tweedeling van statusgerichte en publieksgerichte spelers zal ontstaan. In zijn artikel stelt Bourdieu de vraag: 'how do people acquire the "taste" for sport, and for one sport rather than another, whether as an activity or as a spectacle?' Concreter geformuleerd: 'according to what principles do agents choose between the different sports activities or entertainments which, at a given moment in time, are offered to them as being possible?'⁶

Bourdieu beschouwt de geschiedenis van de sportbeoefening als een relatief autonoom ontwikkelde geschiedenis. Daartoe dient sport allereerst afgebakend te worden van spel. Sport verwerft zijn autonome status als de elite sportbeoefening als een serieuze tijdsbesteding gaat zien. Bourdieu situeert de kiem van deze autonomisering in de dagelijkse praktijk op de Engelse public schools, waar het kroost van de aristocratie enkele populaire spelen beoefende. Functie en betekenis van die spelen veranderden daardoor. Waren ze bij het gewone volk nog verbonden aan sociale en religieuze gebeurtenissen, voor de elite werden de spelen een doel op zich, 'a sort of physical art for art's sake'.⁷ Wanneer ook het gewone volk de sportbeoefening ontdekt, ontstaat er een onderscheid in sport voor de dominante groepen en sport voor de gedomineerde groepen. Er ontstaat strijd vanuit distinctiedrang. De partijen in het sportieve veld strijden om 'the monopolistic capacity to impose the legitimate function of sporting activity – amateurism vs. professionalism, participant sport vs. spectator sport, distinctive (élite) sport vs. popular (mass) sport'.⁸ Resultante van die strijd is dat bepaalde sporten toegeëigend worden door de elite (rugby, cricket, tennis) en andere door het volk (voetbal).

Ook in Nederland was sport aanvankelijk een tijdverdrijf voor de elite. Eind negentiende en begin twintigste eeuw waren cricket en tennis de dominante sporten, voetbal was niet zo in trek. Voor wat betreft de literatuur is alleen van Herman Gorter en Adriaan Roland Holst bekend dat zij actief in clubverband voetbalden. Hendrik Marsman en Arthur Lehning speelden samen in het schoolelftal van de HBS. Van Frederik van Eeden weten we dat

hij de voetbalsport met belangstelling volgde, actief was hij echter alleen op de tennisbaan. Gorter, Van Eeden en ook iemand als Rik Roland Holst ontmoetten elkaar regelmatig langs de lijn bij HFC, de eerste Nederlandse voetbalclub, in 1879 door Pim Mulier opgericht. Voor de periode tot aan het begin van de Tweede Wereldoorlog zijn nog enkele voorbeelden bekend van voetballende schrijvers. Zo waren J.W.F. Werumeus Buning en Godfried Bommans actief in clubverband. Voetballen deed een enkele schrijver dus wel, schrijven over voetbal leek echter een brug te ver.⁹

Sociale verhoudingen zijn van invloed op de waardering voor sport in het algemeen en de keuze voor specifieke sporten in het bijzonder. Statistisch onderzoek naar het verband tussen sociale afkomst en voorkeur voor bepaalde sporten kan deze verhoudingen zichtbaar maken. Bourdieu waarschuwt echter voor een te eenzijdige benadering van sport. Ook de betekenis die de verschillende sporten voor de verschillende sociale groepen hebben is een niet te onderschatten factor. Bourdieu illustreert dit door te wijzen op de lichamelijke functies die sporten kunnen vervullen, bijvoorbeeld kracht zichtbaar maken door middel van geprononceerde spieren, elegantie en schoonheid verwerven en de opbouw van innerlijke kracht en stabiliteit. Deze intrinsieke opbrengsten van sport (die voor het lichaam – gezondheid, fitheid, sterkte) moeten dus aangevuld worden met de sociale opbrengsten die voortkomen uit distinctieve handelingen en gebruiken. Golf, bijvoorbeeld, heeft een beperkte gezondheidsbevorderende functie, maar heeft wel een sterke sociale *distributional significance* ('the meaning which practices derive from their distribution among agents distributed in social classes'). Gewichtheffen, aan de andere kant, was in Frankrijk begin twintigste eeuw volkssport nummer één, maar werd door de Olympische autoriteiten decennialang genegeerd. De reden was dat de aristocratische beleidsbepalers gewichtheffen slechts als een uiting van brute kracht en intellectuele armoede zagen, kortom als typerend voor de *working class*.¹⁰ In zijn 'Program for a Sociology of Sport' concludeert Bourdieu:

The correspondence, which is a true homology, is established between the space of sporting practices, or, more precisely, the space of the finely analyzed different modalities of the practice of different sports, and the

space of social positions. It is in the relationship between these two spaces that the relevant properties of each sporting practice are defined.¹¹

Het supportersgeweld was bijvoorbeeld voor Willem Brakman aanleiding de voetbalsport de rug toe te keren. Brakman stelt dat voetbalvandalisme en wangedrag 'niet alleen een ontsiering zijn van het voetbal, maar er een wezenlijk bestanddeel van uitmaken.'¹² Brakman schetst hier dus een intrinsiek kenmerk van het voetbal dat de sport weinig aanzien oplevert. De combinatie van 'modalities' als supportersgeweld en een lage sociale positie van het deelnemende (zowel actief als passief) publiek bezorgden voetbal een lage status.

HOGE EN LAGE CULTUUR

Zoals we hebben gezien zijn er voor de Tweede Wereldoorlog enkele schrijvers actief geweest als voetballer. Zij benutten hun affiniteit met het voetbal echter zelden als onderwerp voor hun literaire werk. Alleen Simon Vestdijk schreef in zijn romans soms over voetbal, bijvoorbeeld in *Surrogaten* voor Murk Tuinstra waarin de jonge Anton Wachter zich inbeeldt de legendarische doelman Just Göbel te zijn. Brouwer concludeert: 'Voetbal, als vrijetijdsbesteding toch een chique bezigheid, was als literair onderwerp voor de meeste auteurs veel te prozaïsch en het zou tot ver na de tweede wereldoorlog duren voordat daar structureel verandering in zou komen.'¹³

In de jaren vijftig veranderde de maatschappij aanzienlijk. De welvaart steeg en mensen kregen meer vrije tijd. Ook de gewone man ontdekte de voetbalsport als actieve vrijetijdsbesteding en de literaire elite verloor door deze massificatie langzaam haar interesse in het voetbal. De democratisering die in de jaren zestig pas goed op gang kwam, sloeg ook de literatuur niet over. Frans Ruiters en Wilbert Smulders constateren in hun literatuurgeschiedenis *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1990*, waarin 'wordt nagegaan hoe de maatschappelijke modernisering met de ontwikkeling van de literatuur is verweven,'¹⁴ dat er in de jaren zestig sprake was van een geleidelijk dichtend van de gapende kloof tussen hoge en lage cultuur. Er vond een 'implosie' plaats van 'de spanning tussen hoge en lage en tussen elitaire en populaire cultuur. Tussen beide culturele sferen werden nu allerlei ver-

bindingen gelegd. Verbindingen om traditionele banden door te snijden en nieuwe aan te knopen.’¹⁵ Deze ontwikkeling ging ook aan de literatuur niet voorbij. Schrijvers en dichters waren ‘deelnemers aan de culturele transformatie die zich in deze periode voltrok. De ontwrichtende culturele nivellering liet de functie van de literatuur bepaald niet ongemoeid. [...] Hierdoor kwam de hiërarchische verhouding tussen burger en kunstenaar onder druk te staan.’ Logisch gevolg was dat ook ‘de vertrouwde hiërarchie [...] tussen hoge en lage kunst’ aangetast werd.¹⁶

In de Nederlandse poëzie verenigden de Zestigers zich in het tijdschrift *Barbarber*. Zij zetten zich af tegen de in hun ogen elitaire poëzie van de Vijftigers. Omdat voetbal een massafenomeen was geworden, konden de Zestigers zich door te schrijven over voetbal indirect afzetten tegen de opvattingen van hun literaire vijanden. Zo deed voetbal als thema zijn intrede in de literatuur en werd het gedurende de jaren zeventig zelfs salonfähig. Dit duurde echter niet lang, want aan het eind van het decennium verdween het weer naar de achtergrond. Brouwer noemt als mogelijke reden de sportieve terugval van Ajax en Feyenoord gedurende dit decennium. Het Nederlands elftal stond echter in 1978 nog in de WK-finale. Het toenemende supportersgeweld en de groeiende populariteit van het wielrennen zijn plausibelere redenen.¹⁷

De korte opleving in de jaren zestig en zeventig had er niet voor gezorgd dat voetbal definitief geaccepteerd was binnen het literaire circuit. Pas in de jaren negentig verdween langzaam het taboe dat rustte op de liefde voor de voetbalsport. De voorzichtige toenadering tussen literatuur en voetbal kan niet los worden gezien van het vervagen van een hiërarchie tussen hoge en lage cultuur. Van den Broek & De Haan constateren in een rapport voor het Sociaal en Cultureel Planbureau uit 2000:

De onderwijsexpansie heeft intellectuele barrières geslecht en het culturele domein binnen het bereik van meer mensen gebracht. [...] Cafébezoekers, discogangers, voetballiefhebbers, sportbeoefenaren en televisiekijkers leerden de weg naar podia en musea beter vinden, omgekeerd gingen cultuurliefhebbers zich meer niet-cultureel vermaak veroorloven.¹⁸

Hugo Verdaasdonk stelt, zich baserend op voornoemd rapport, dat door het gestegen opleidingsniveau van de Nederlandse bevolking het publiek een 'omnivore' smaak heeft gekregen 'waarin producten van "hoge" en "lage" cultuur vrijelijk worden gecombineerd.' Een gevolg van deze ontwikkeling is de opkomst van genres die bij de lezer voorkennis veronderstellen 'die afkomstig is uit niet-gedrukte media en uit andere gedrukte media dan boeken.' Een voorbeeld van zo'n nieuw genre is fictie en essayistisch waarin 'een relatie gelegd [wordt] tussen literatuur en popmuziek (*Rocco Rococo*) of sport – schaatsen (*Zwart ijs*), wielrennen (*De muur*) en voetbal (*Hard Gras*).'¹⁹

De gesignaleerde verdwijning van de culturele hiërarchie zou hebben geleid tot het ontstaan van één type cultuurgenieter, de zogenaamde 'culturele omnivoor'. Liesbet van Zoonen, die onderzoek doet naar de sociale betekenissen van populaire cultuur, ziet *Hard gras* als een belangrijke aanwijzing voor deze tendens: 'Tot op zekere hoogte is de status van populaire cultuur veranderd. Je kunt het je nu als "lid van een culturele elite" veroorloven om naar *Big Brother* te kijken en er is inmiddels zelfs een literair tijdschrift over voetbal, *Hard Gras*.'²⁰ Uit haar onderzoek naar culturele consumptie blijkt dat het vervagen van de hiërarchische structuren echter niet altijd een kwestie is van tweerichtingsverkeer. Mensen die traditioneel tot de hoogculturele klasse gerekend worden geven weliswaar blijk van interesse voor aspecten uit de 'lage cultuur' en ontwikkelen zich tot 'culturele omnivoor', maar vanuit de lagere sociale groepen is die ontwikkeling minder sterk waar te nemen:

Die 'omnivoriteit' wordt erg overdreven. [...] Binnen de groep van traditionele cultuurbezoekers is die verschuiving wél waar te nemen. Daar zie je de culturele omnivoor, die vandaag de opera bezoekt en morgen het voetbalstadion. Dat is maar een heel kleine groep. In breder verband is er geen massaal ander patroon ontstaan, in de zin dat 'iedereen nu alles tot zich neemt'. De culturele omnivoor is niet het nieuwe type cultuurconsument. Het gaat vooral om hoogopgeleide mensen die van daaruit ook lage cultuur consumeren. Andersom, van laag naar hoog, gebeurt het niet. De fans van André Hazes gaan niet naar het concertgebouw. Abonnementen op *Story* en *Vrij Nederland* gaan meestal niet samen.²¹

Volgens Van Zoonen zal het onderscheid tussen hoge en lage cultuur nooit helemaal verdwijnen, althans niet op de korte termijn: 'Het onderscheid hoog-laag blijft onderwerp van debat en machtsstrijd. Om met Bourdieu te spreken: cultuur blijft een distinctiemiddel. Zeker nu andere distinctiemiddelen, als geld en afkomst, in de loop van de tijd minder belangrijk zijn geworden.' Als voorbeeld voor de nog steeds aanwezige distinctiedrang noemt Van Zoonen de reacties die te horen zijn wanneer een schrijver te veel succes heeft. Hij wordt dan al gauw als 'verdacht' gekenschetst. En er worden weliswaar rondom het voetbal steeds meer culturele activiteiten georganiseerd, 'daarmee komt voetbal zélf nog niet in de hoge cultuur.'²²

In de *International Review for the Sociology of Sport* verschijnen regelmatig onderzoeksverslagen van praktijktoepassingen van Bourdieus theorieën op sportsociologisch gebied. Carl Stempel geeft een samenvatting van zulke onderzoeken. Zijn belangrijkste conclusies zijn dat sport inderdaad in hoge mate fungeert als cultureel kapitaal en dat vele sporten nog steeds 'highly class exclusive' zijn.²³

Samengevat constateren Ruiter & Smulders en Van den Broek & De Haan een sinds de jaren zestig ingezet democratiseringsproces waarbij de grenzen tussen hoge en lage cultuur geleidelijk zijn vervaagd. Aan de andere kant blijkt uit onderzoeken als die van Van Zoonen en Stempel dat aandacht voor sport nog steeds in grote mate bepaald wordt door afkomst en sociale positie. Van Zoonen is van mening dat voetbal daarmee niet automatisch ook tot de hoge cultuur gaat behoren, ondanks alle culturele activiteiten die rondom de sport worden ontplooid. Democratisering lijkt het succes van *Hard gras* dus niet helemaal te kunnen verklaren.

DE POSITIONERINGSTRATEGIEËN VAN HARD GRAS

In september 1999 verschijnt het twintigste nummer van *Hard gras*. Hoofdredacteurs Henk Spaan en Matthijs van Nieuwkerk schrijven in het voorwoord: 'We bestaan vijf jaar. Dat betekent dat inmiddels zo'n 250.000 exemplaren van *Hard Gras* verkocht zijn.' Na vijf jaar en twintig nummers blikken de hoofdredacteurs terug op een succesvol half decennium. *Hard gras* is een blijvertje op de markt van literaire tijdschriften gebleken. Een vraag die dan gesteld kan worden is hoe *Hard gras* erin is geslaagd de kloof tussen het 'voetbalveld' en het literaire veld te overbruggen. Met andere

woorden: Hoe heeft *Hard gras* zich gepositioneerd als literair tijdschrift? Welke strategieën heeft het daarbij in de eerste twintig nummers – blijkbaar succesvol – gehanteerd? Met ‘strategieën’ worden niet louter bewust ingezette retorische en pragmatische middelen bedoeld. Actoren zijn zich immers niet altijd bewust van hun bedoelingen en gedrag.

Rondom de lancering van het eerste nummer zijn door de makers Spaan en Van Nieuwkerk en vertegenwoordigers van de uitgeverij (L.J. Veen) uitspraken gedaan over de achtergrond en ambitie van het nieuwe tijdschrift. Uitgeefster Marianne van Wijnen: ‘Er moeten vooral “mooie stukken” in worden gepubliceerd, “eeuwige stukken” als het even kan. In elk geval “stukken die niet in een voetbalblad als *Voetbal International* verschijnen, omdat ze daar te literair voor zijn.’²⁴ Uit de presentatie zijn twee strategische intenties af te leiden. Allereerst wordt meteen positie gekozen tegenover de gevestigde orde van de voetbalbladen: *Voetbal International* fungeert als afzetpunt. Daarmee wordt een tegenovergestelde positie gekozen ten opzichte van VI: VI is niet literair, *Hard gras* is dat wel. Naast een soort tegenstander wordt er ook gezocht naar voorgangers en modellen. Het Engelse equivalent *When Saturday Comes* van Julian Barnes en Nick Hornby wordt daarbij genoemd.

Na de lancering spreekt het *Algemeen Dagblad* met Henk Spaan: ‘Ik merkte vooral in mijn omgeving dat er een groeiende belangstelling was voor literaire voetbalverhalen. Er was niets op dat gebied, daarom zijn we ermee begonnen.’ Spaan meent dus een vacante positie in het literaire veld te hebben ontdekt en wil die positie met *Hard gras* innemen. Zijn ambities lijken in eerste instantie louter literair: ‘Ons enige streven is om mooie, anderssoortige verhalen te brengen’, maar er zijn – uiteraard – ook economische doelen: ‘Als we de eerste druk, zo’n 9.000 exemplaren, uitverkopen, ben ik dik tevreden.’ Spaan en Van Nieuwkerk ervaren een afname van het ‘dédain’. Daarbij zijn het ‘vooral de jonge schrijvers die zich niet generen om over een “simpele bezigheid” als voetbal te schrijven.’²⁵ Nieuwe generaties trekken zich niet zoveel meer aan van een ijzeren gordijn tussen hoge en lage cultuur. Een bespreking in *Het Parool* van de verhalen in het eerste nummer eindigt met de zinsnede ‘Zulke verhalen kom je niet tegen in *Optima* of *De Gids*, maar ook niet in *Elf* of *Voetbal International*.’²⁶ De receptie richt zich dus – zoals *Hard gras*

het wil – al gauw op de verschillen tussen het literaire karakter van *Hard gras* in oppositie tot niet-literaire bladen als *Voetbal International*.

In het voorwoord bij nummer 1 grijpen de makers de mogelijkheid aan *Hard gras* onmiddellijk te positioneren. Al in de eerste alinea wordt een buitenlands voorbeeld aangehaald: ‘Toen wij ruim een jaar geleden de door de Engelse schrijver Nick Hornby samengestelde bundel “My Favourite Year” lazen, wisten we dat ook in Nederland de tijd rijp was voor een literair getint voetbalblad.’ De schrijver Hornby is het voorbeeld, in de traditie van een bundel met literaire voetbalverhalen moet het voorliggende tijdschrift gesitueerd worden. Vervolgens wordt betoogd dat literatuur en voetbal in de moderne tijd heel goed samengaan:

Als in de materiële en culturele klassenmaatschappij die Engeland is, mensen die hun opleiding hadden genoten bij de deftige *dons* van Oxford en Cambridge, er op papier voor uit durfden te komen hun zaterdagmiddag het liefst door te brengen op de staantribunes van Wimbledon, Hereford United of Arsenal, betekende dat een emancipatie van de voetbalsport die zich in het iets minder snobistische Nederland al eerder moest hebben voltrokken, zij het tot dan toe in stilte.

De schrijvers van tegenwoordig hebben ook gewoon in hun jeugd een balletje getrapt met hun vriendjes op het trapveldje in de buurt: ‘De tijd dat Nederlandse schrijvers in spe binnen bleven en een boek lazen, terwijl de rest van de straat buiten aan het voetballen was, is voorbij.’ Men verwijst naar Amerikaanse schrijvers die schreven over honkbal om aan te tonen dat literatuur en nationale volkssport nummer één best samen gaan: ‘Hoe vaak zouden Philip Roth, Norman Mailer of John Irving op zomeravonden samen met hun vader en hun vriendjes en de vaders van hun vriendjes, geen balletje hebben geslagen [...]? Hoe vaak hebben ze daar niet liefdevol over geschreven?’

Bourdieu wees erop dat binnen een veld altijd een tweedeling van statusgerichte en publieksgerichte spelers ontstaat. Ook binnen de literatuur is dit onderscheid tussen ‘literaire’ auteurs en ‘bestsellerauteurs’ gangbaar. De redactie speelt daar handig op in. In het voorwoord bij aflevering 1 le-

zen we: 'Ronald Giphart en Henk Pröpper mogen in literair-theoretisch opzicht weinig gemeen hebben, wat hen bindt is een verleden waarin de bal en de straat een rol hebben gespeeld. Zelfs zijn ze allebei lid geweest van een voetbalclub! Dat niet alleen: ze willen nog graag schrijven over voetballen ook.' Hoge of lage literatuur, voetbal als verbindende schakel is het belangrijkste gegeven. Henk Pröppers biootje bij nummer 1 luidt als volgt: 'schrijver, essayist, is literair recensent bij De Volkskrant, redacteur van het literaire tijdschrift Optima en eindredacteur van een literair programma dat wordt gepresenteerd door Philip Freriks.' Drie keer het woord 'literair'. Op deze drieslag volgt dan ook de mededeling: 'Als iemand af en toe snakt naar een partijtje voetbal, is het Henk Pröpper wel.' Ronald Giphart daarentegen 'krijgt nooit meer een prijs zolang T. van Deel nog leeft.' Hij wordt '[t]ijdelijk verguisd. Zolang verguizing uit Goedegebuure spuit, kan Ronald blijven lachen.' Merk op dat de namen Van Deel en Goedegebuure hier niet toegelicht worden. De lezer wordt blijkbaar verondersteld deze personen te kennen.

De manier waarop de redactie inspeelt op de discrepantie tussen literatuur voor fijnproevers en op publiekssucces gerichte lectuur blijkt ook uit de bio van Nick Hornby in nummer 13: 'Drie romans, drie jaar bestseller top tien. Toch subtiele stijl en gevoelige geest.' [cursivering mvz] In het voorwoord bij aflevering 9, een themanummer over voetbal en melancholie, toont de redactie zich op de hoogte van de ambivalente status van melancholieke literatuur: 'Wie de snaar van de nostalgie aanslaat, moet voorzichtig zijn niet in kitsch te vervallen.'

De redactie benadrukt waar mogelijk de vanzelfsprekendheid van de combinatie literatuur en voetbal. De laatste zin van het voorwoord bij aflevering 1 is een retorische zet om de twee werelden met elkaar te verbinden bij de lezer: 'Wij houden van voetballen en wij houden van lezen. Wie de liefde deelt, zal zich niet bekocht voelen.' En het voorwoord bij nummer 11 meldt: 'Deze zomer wordt er niet gevoetbald. Des te meer tijd hebben we om te lezen.' Opvallend is wel dat bewust gekozen is voor de ondertitel 'Voetbaltijdschrift voor lezers'. De makers lijken toch ietwat bang de aandacht van het voetbalminnend publiek mis te lopen wanneer de nadruk teveel op het 'literaire' wordt gelegd. Spaan heeft daarover opgemerkt:

Met opzet hebben we het blad niet de ondertitel 'literair' meegegeven. Dat klinkt te pretentius, terwijl de pretentie al zo groot is omdat we zo veel verschillende stromingen bij elkaar zetten. Het zijn allemaal 'literair' getinte verhalen. Dat betekent dat de stijl goed moet zijn, dat er een persoonlijke toon in moet zitten en dat de lezer moet merken dat de schrijver van voetbal houdt. [...] Of dat criteria zijn om iets 'literair' te noemen, weet ik ook niet. Het is weliswaar geen fictie, maar toch neig ik ernaar om werk van bijvoorbeeld Nick Hornby literatuur te noemen. De scheidslijn tussen superieure journalistiek en literatuur is vaag. Een criticus uit de academische school zal een verhaal in ons blad misschien geen literatuur vinden. Anderen misschien wel.²⁷

Spaan benadrukt dus dat men een literair tijdschrift wil maken, maar dat men de karakterisering 'literair' niet expliciet wil uitdragen om de band met het voetbalpubliek te behouden.

In de eerste twintig nummers is het aantal medewerkers met voorname-lijk een literaire staat van dienst relatief hoog ten opzichte van uit de sport-journalistiek afkomstige medewerkers (zie bijlage). Uit de biootjes blijkt dat van de literatoren vooral de literaire merites worden beschreven om het literaire gehalte te benadrukken, maar dat vervolgens bijna altijd de link met voetbal wordt gelegd om aan te tonen dat literatuur en voetbal heel goed samen kunnen gaan. Opvallend in dat licht is de juxtapositie van informatie over literatuur en voetbal. Een voorbeeld is de volgorde van mededelingen in het biootje van Frans Kusters in nummer 11: 'Auteur van verhalenbundel *'s Avonds op het galgenveld*. Aanhanger van NEC. Bestuurslid Bezige Bij.' De voetbalmededeling wordt hier haast achteloos tussen de twee literaire wapenfeiten in geplaatst. Een andere opvallende vermenging is te zien in het biootje van Hugo Borst in nummer 16. De redactie signaleert de publicatie van de Franse vertaling van Borst zijn artikel over Van Basten uit *Hard gras 2*. In Frankrijk staat Borst 'in een bloemlezing met Camus en Nabokov.'

Van medewerkers uit de literaire wereld wordt vaak hun werk en waar mogelijk gerenommeerde uitgeverij genoemd: 'Jan Kal, sloot in augustus een contract met De Arbeiderspers voor twee dichtbundels' (nummer 1); 'Thomas Verbogt, schrijft literatuur voor uitgeverij Veen' (nummer 5); 'Leon Gommers: Auteur van *De Hondewacht* (Bezige Bij)' (nummer 11); 'Guus van

Holland: Publiceert voorjaar 2000 de voetbalroman *Aandacht bij de Arbeiderspers*' (nummer 20). Ook het belang van literaire prijzen wordt hoog ingeschat. De redactie laat zelden na de nadruk op de erelijst van de schrijver te leggen: 'Anna Enquist, denkt over voetballen dieper na dan jij en ik [...] Won op 11 maart 1995, in Dordrecht, de prijs voor het beste proza-debuut van het jaar' (nummer 1); 'Ronald Giphart [...] Winnaar van het Gouden Ezelsoor 1992, voor best verkochte debuut' (nummer 2); 'Leo Vroman, komt [...] altijd naar Poetry International. Rijmt zonder dwang. De PC Hooftprijs was niet zijn minste' (nummer 3); 'Philip Markus, won in 1991 met zijn eerste roman "De weg naar oude God" de Geertjan Lubberhuizenprijs' (nummer 5); 'K.Schippers, dit jaar winnaar van de PC Hooftprijs voor zijn beschouwend proza' (nummer 6); 'P.F. Thomése, won AKO-prijs met de verhalenbundel "Zuidland"' (idem). Dit overzicht is zeker niet uitputtend, maar wat opvalt is dat de verwijzingen vooral in de vroege nummers voorkomen. Wanneer *Hard gras* zich op den duur voldoende geprofileerd heeft, is het blijkbaar niet meer zo hard nodig het literaire karakter van het tijdschrift te benadrukken. Exemplarisch in dat licht zijn de twee biootjes van Frans Kusters. Wordt in nummer 11 nog verwezen naar zijn verhalenbundel en redacteurschap van een vermaarde uitgeverij, in nummer 20 gaat het alleen nog maar over Kusters' vijftigste verjaardag.

Ook in de voorwoorden is de redactie steeds op zoek naar raakpunten tussen literatuur en voetbal. In het voorwoord bij nummer 5 gaat het over de keeper: 'Is er een mooiere metafoor denkbaar voor het kunstenaarschap dan de keeper, het buitenbeentje dat tegelijkertijd deelnemer, maar meestal vooral toeschouwer is bij het spel dat door de anderen wordt gespeeld?' De keeper als verbindende schakel tussen voetbal en kunst. In de biootjes bij datzelfde nummer vervult Yuri Mulder deze functie: 'Yuri Mulder, combineert op onnavolgbare wijze voetbal en ironie. Maakt veel doelpunten. Schrijft geestig.' Voor nummer 6 heeft de redactie Anna Enquist, Herman Koch en P.F. Thomése gevraagd 'een fictief verhaal te schrijven waar de realiteit van het voetbal doorheen zou schemeren.' De redactie toont zich in het voorwoord tevreden met het resultaat en voegt er zelfverzekerd aan toe: 'In alle drie de gevallen is het experiment wonderwel geslaagd, zodat we mogen vaststellen dat de voetbalsport voorgoed onderdeel van de Nederlandse literatuur is geworden.'

De ervaring van culturele grenzen en de bijbehorende sociale verankering van specifieke sporten komt naar voren uit het biootje van Herman Koch in het eerste nummer: Koch 'is een Montessori-kind en komt uit Amsterdam-Zuid. Was dus voorbestemd tot een carrière op het hockeyveld of in de manege. Wist zich in die Umwelt staande te houden als voetballiefhebber.' K. Schippers wordt 'min of meer de uitvinder van het triviale in de literatuur' genoemd. Hij '[m]oet zich daarvoor in Oud-Zuid nog wel eens verantwoorden' (nummer 6). De redactie beschouwt Johan Cruijff als een van de sleutelfiguren in het vervagen van de culturele hiërarchie. 'De naam Cruijff slecht maatschappelijke en culturele grenzen' lezen we in het voorwoord bij nummer 10. 'Nadat Hubert Smeets [...] de voortrekkersrol heeft aangetoond die Johan Cruijff in sociaal opzicht de laatste dertig jaar heeft gespeeld, zal het niemand meer verbazen dat Cruijff hier mensen uit de meest uiteenlopende disciplines bijeen brengt.'

Eerder liet ik al zien dat Nick Hornby's *When Saturday Comes* door *Hard gras* als een voorbeeld werd gezien. Hornby werd in 1994 nog uitsluitend gelauwerd vanwege zijn literair getinte voetbalverhalen en het autobiografische *Fever Pitch*. Niet lang daarna zou hij zich ontpoppen tot een succesvolle romanschrijver. Reden te meer voor *Hard gras* om hem in het voorwoord bij nummer 13 weer naar voren te halen: 'De roman *Fever Pitch* en de bundel *My Favourite Year* waren nog te plaatselijk bepaald voor een reis om de wereld. [...] Daarna kwamen *High Fidelity* en de gelijknamige film waarvoor Nick het script schreef. Hollywood wenkte. Hollywood begon te schreeuwen bij het lezen van de drukproeven van Nicks derde roman, *About a boy*.' Men vergeet niet eraan toe te voegen: 'Toch is Nick meer een jongen voor *Hard Gras* dan voor *Beverly Hills*.'

Nico Scheepmaker was in de jaren zeventig een van de eerste schrijvers die openlijk uitkwamen voor hun liefde voor voetbal. In *Hard gras* 19 is postuum een stuk van hem opgenomen en wordt hij omschreven als '[v]ader van het betere sportproza. Nestor van de voetbalpoëzie. Zonder hem als pionier was *Hard Gras* er niet geweest. Is al bijna tien jaar dood. Wordt nog steeds gemist.' De makers zijn zich bewust van de voortrekkersrol van Scheepmaker en eren hem postuum. In het voorwoord bij nummer 20 ten slotte worden verhalen geïntroduceerd over 'buitenbeentjes': in literatuur

geïnteresseerde voetballers die 'vrijwel niets gemeen' hebben, 'behalve de liefde voor de sport en voor het schrijversvak van hun biografen.' Concluderend kunnen we stellen dat *Hard gras* er steeds op uit is zijn literaire karakter te benadrukken door de verwantschap tussen voetbal en literatuur in het algemeen en bij de medewerkers in het bijzonder te beklemtonen. Daarbij probeert men in het bijzonder het voetbalpubliek aan zich te binden door steeds te laten zien wat de band is die de uit de literaire wereld afkomstige medewerkers met voetbal hebben.

Bourdieu stelt dat een positie in het veld altijd wordt bepaald ten opzichte van andere posities vanuit distinctiedrang. Dit lijkt op het eerste gezicht op *Hard gras* van toepassing in de zin dat het tijdschrift zich afzet tegen het niet-literaire VI. Na de aankondiging van de oplageverhoging in nummer drie staat er uitdagend 'Voetbal International, opgepast!' VI behoort echter niet tot het literaire veld. Onder de biootjes in het eerste nummer staat bovendien: 'Met dank aan: Voetbal International'. *Hard gras* zou zich als literair tijdschrift eveneens moeten positioneren ten opzichte van andere literaire tijdschriften. Daar zijn enkele aanwijzingen voor te vinden. In de biootjes van nummer 6 lezen we bij Henk Pröpper: 'wordt hoofdredacteur van de nieuwe Maatstaf dat, als je AP-directeur Ronald Dietz mag geloven, alle andere literaire bladen overbodig maakt. Wat zullen we hier nu eens op zeggen?' In nummer 14 weet men er iets op te zeggen, getuige het biootje van Enquist: 'Mochten wij het mooie, in dit nummer opgenomen verhaal niet willen hebben, gaf dat niks, zei ze. Dan ging het wel naar de Revisor of Maatstaf. Revisor? Maatstaf? Spelen die ook mee dan?'

Hard gras heeft over succes niet te klagen. In het voorwoord bij nummer drie wordt melding gemaakt van het feit dat '[d]e uitgever opnieuw aanleiding [heeft] gezien de oplage van *Hard Gras* te verhogen'. In het naschrift bij nummer 10 meldt men dat de redactie op veler verzoek heeft besloten de mogelijkheid in te stellen abonnee te worden, maar alleen 'als genoeg lezers de ingestoken antwoordkaart terugsturen. Anders beginnen we er niet aan.' Blijkbaar gaven genoeg lezers gehoor aan het verzoek, want in het volgende nummer staat de mededeling 'Het is inmiddels mogelijk abonnee te worden van *Hard Gras*.' Een andere aanwijzing voor goede verkoopcijfers is de tweede mededeling in nummer 11: 'Ons bereiken verzoeken van verzamelaars

om ontbrekende nummers. Beperkt leverbaar zijn nog: nummer een, drie, vijf, acht en tien.' De meeste nummers zijn blijkbaar volledig uitverkocht, de andere zo goed als.

Door het succes werd *Hard gras* van nieuwkomer tot voorbeeld voor andere literaire sportbladen. Het in 2007 opgerichte schaaktijdschrift *Matten* afficheert zich als 'Hard gras voor schakers'.²⁸ Andere literaire sporttijdschriften als *Zwart ijs* (schaatsen) en *New Balls, please* (tennis) gingen in een vroegtijdig stadium ter ziele. *De muur* (wielrennen) weet zich wel te redden. Opvallend is dat de makers van *Zwart ijs* *Hard gras* neerzetten alsof dat de gevestigde orde is waartegen zij zich als nieuwkomer moeten afzetten: 'Voor ons hoefden die grote getallen niet. Maar vindt maar eens een uitgever die dat ook vindt. Wij wilden geen helden creëren en zouden nooit Romario op de cover hebben gezet en hem de beste speler ter wereld hebben genoemd, zoals *Hard Gras* heeft gedaan.'²⁹ *Hard gras* wordt hier afgeschilderd als commercieel, jagend op de 'grote getallen'.

BESLUIT

Het succes van *Hard gras* kan hoofdzakelijk verklaard worden door twee factoren. Ten eerste heeft het blad geprofiteerd van maatschappelijke ontwikkelingen, in het bijzonder het vervagen van de grens tussen hoge en lage cultuur. Aan de ene kant kwam door het gestegen opleidingsniveau van mensen uit traditioneel laagculturele milieus een solide groep van nieuwe literair geïnteresseerden beschikbaar. Aan de andere kant viel voor mensen uit traditioneel hoogculturele milieus door het verdwijnen van de hiërarchie de barrière weg om 'uit de kast te komen' wat betreft de voorliefde voor de edele voetbalsport. *Hard gras* lijkt zo op het juiste moment te hebben geprofiteerd van de onthiërarchisering van de maatschappij. Publiek uit de hogere milieus bracht de literaire kennis en interesse mee, publiek uit de lagere cultuur die van en voor het voetbal. De veldtheorie van Bourdieu was gebaseerd op een sociologische analyse van een samenleving waarin klassenverschillen groot waren. In de loop van de twintigste eeuw zijn die verschillen echter steeds kleiner geworden. Het verschijnsel van een literair tijdschrift over voetbal komt dan ook direct voort uit deze ontwikkeling. De ondertitel van *Hard gras*, 'Tijdschrift voor lezers', zou zelfs een verwijzing kunnen zijn naar de ondertitel van *Barbarber*, 'Tijdschrift voor teksten'.

Het is de verdienste van *Hard gras*, en dat is de tweede factor, dat het tijdschrift zich nadrukkelijk heeft weten te positioneren als een belangwekkende nieuwkomer op het literaire veld. Uit de geciteerde voorbeelden blijkt dat in de voorwoorden en 'biootjes' steeds een brug wordt geslagen tussen literatuur en voetbal. De makers wijzen op voorgangers en tegenstanders, presenteren schrijvers als voetballiefhebbers en voetballers als lezers, en beklemtonen de evidentie van voetbal als literair onderwerp. Ook binnen de wereld van de literatuur werd *Hard gras* op den duur geaccepteerd. Van een literair tijdschrift dat zich in de periferie van het veld bevond schoof het langzaam op naar het centrum. Een aanwijzing daarvoor is ook de uitnodiging van een delegatie van *Hard gras*-medewerkers door het Parijse Institut Néerlandais om in de zomer van 1998 aan de vooravond van de WK-wedstrijd Nederland-België voor te lezen aan het instituut. De grootste 'beloning' voor zijn literaire inspanningen kreeg *Hard gras* echter in 1997 toen het 150 pagina's tellende verhaal van Hugo Borst 'De Coolsingel bleef leeg' (nummer 7) genomineerd werd voor de Gouden Uil. Een nominatie voor een echte literaire prijs dus.

Reden voor de geringe aandacht vanuit de wetenschap is mogelijk dat de algemene aandacht voor aspecten van de populaire cultuur in de academische wereld moeizaam op gang kwam. Van Zoonen:

Populaire cultuur is lange tijd genegeerd door de wetenschap. Toen we hiermee begonnen was het een "verdacht" studieobject. Het kan inderdaad ongelooflijk platvloers, conservatief, racistisch en vrouwonvriendelijk zijn. Maar het gaat mij niet om een kwaliteitsoordeel, het gaat om de manier waarop het in het leven functioneert. Populaire cultuur biedt veel informatie over en aan de samenleving.³⁰

Een literair tijdschrift over voetbal zegt niet alleen iets over de rol van populaire cultuur in de maatschappij, ook voor de bestudering van literaire normveranderingen en de ontwikkeling van het literaire veld is het een interessant fenomeen. Bij dit alles is nog een kanttekening te plaatsen. In de analyse is de nadruk gelegd op de strategieën van de redactie om *Hard gras* een literaire status te geven. Daarbij is voorbijgegaan aan het feit dat de uitgever al in grote mate bepaalt of iets als literair wordt gezien of niet. Door

Hard gras als literair tijdschrift in de markt te zetten worden de distributie (opname in universiteitsbibliotheken e.d.) en de receptie (bespreking in literatuurkaternen e.d.) al grotendeels gestuurd.

In het voorwoord van het twintigste nummer blikken de makers zoals gezegd terug op 250.000 verkochte exemplaren. *Hard gras* boorde een nieuwe markt aan en legde de basis voor een hele trits aan literaire sportbladen. In 2005 wordt Spaan om een reactie gevraagd bij het verschijnen van 42, een hardlooptijdschrift. Spaan 'voelt zich vereerd dat het concept van *Hard Gras* een nieuw vervolg krijgt als hardlooptijdschrift', maar hij heeft 'bedenkingen bij de zakelijke haalbaarheid' van het project:

Voetbal is een massaal beleden volkssport; bij elke andere sport zullen de makers van bladen al gauw problemen ondervinden. Ik zou me niet beperken tot literaire stukken. Zo hebben we *Hard Gras* ook nooit willen maken; voor ons is het een voetbaltijdschrift voor lezers. Het etiketje "literair" is er door buitenstaanders opgeplakt. Soms zijn stukken literair, maar meestal journalistiek. Ons uitgangspunt is dat we mooie, vooral goed geschreven verhalen in *Hard Gras* willen.³¹

Na jaren van benadrukken van het literaire karakter wijst Spaan nu onder invloed van de vele nieuwkomers het literaire karakter van *Hard gras* van de hand. Sprak hij in 1994 nog over 'literair getinte verhalen', anno 2005 is dat literaire er door 'buitenstaanders' opgeplakt. Neem daarbij het verwijt van de makers van *Zwart ijs* dat *Hard gras* te commercieel zou zijn geworden en het moge duidelijk zijn: *Hard gras* is definitief geconsacreerd.

·> MARC VAN ZOGGEL volgt de onderzoeksmaster Letterkunde & Literatuurwetenschap aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Daarnaast is hij part time werkzaam op het Huygens Instituut in Den Haag.

BIJLAGE: MEDEWERKERS EERSTE TWINTIG NUMMERS

Literatuur	Sport	Overige
Ronald Giphart (1-3,5,10,11, 13,17)	<- Henk Spaan (red., 10)	Matthijs van Nieuwkerk (red.)
Jan Kal (1,10)	<- Hugo Borst (1-3,7,8,11, 14,16-20)	Gerrit de Jager (1-20)
Herman Koch (1,6,10)	<- Nick Hornby (1,2,15)	Nico Kroese (1)
Henk Pröpper (1,6,10)	Tim Overdiek (1)	<- Jos de Putter (1-3,9,20)
August Willemsen (1) ->	Matty Verkamman (3,14)	Jos Bloemkolk (2)
Theun de Winter (1-20)	Simon Kuper (3,6,8,12,14, 16-18)	Jan Boerstoeel (3,10)
Herman Brusselmans (2,10)	Youri Mulder (5)	Frans Oosterwijk (4,11)
A.F.Th. van der Heijden (2)	Henri v/d Steen (6,14)	Theodor Holman (5,10)
Mensje van Keulen (2)	Jimmy Burns (8,9,12)	Pieter de Rijke (5,8)
Tim Krabbé (2)	Frits Barend (9)	<- <- Sandile Dikemi (8)
Adriaan Morriën (2)	Chris v. Nijnatten (9)	Bastiaan Bommeljé (9)
Willem Wilmink (2,10)	Robert Colette (10)	Verscheidene kunstenaars, fotografen en tekenaars – o.a. Peter v. Straaten, Dik Bruijnsteijn – eenmalig in het Cruiffnummer (10)
Martin Bril (3,17)	Jean Nelissen (11-14,19,20)	Youp van 't Hek (10,13)
Anna Enquist (2,3,5,6,8-10, 12-14,16)	Cees v. Nieuwenhuyzen (11)	Herman van Veen (10)
Leo Vroman (3,10)	David Winner (11,13,14)	Freek de Jonge (10)
Jan Wolkers (3,10)	Jorge Valdano (13,16)	<- Marcela Mora y Araujo (12,13,16)
Kees v. Kooten (5)	Edwin Winkels (15,18,20)	Maarten Spanjer (13)
Philip Markus (5)	Christoph Biermann (16)	<- Ad v. Liempt (14)
Michel v/d Plas (5)	Santiago Seguola (16)	Sander v.d. Eeden (18)
Thomas Verbogt (5)	<- Jan Mulder (17)	Ernest Landheer (18)
René Appel (6)	Wilfried de Jong (18)	<- Henk Mulder (19)
Julio Llamazares (6)	Hugo Camps (19) ->	Johan Schoorl (20)
K. Schippers (6,10)	François Colin (19)	
P.F. Thomése (6,10,20)	Kees Jansma (19)	
Neeltje Maria Min (8)		
Gertjan v. Schoonhoven (8)		
Jan van der Mast (9)		

Literatuur	Sport	Overige
Toon Hermans (10) -> ->		
Aad Nuis (10)		
Arnon Grunberg (10)		
Jan Blokker jr. (10)		
Hubert Smeets (10)		
Godfried Bomans (10) (postuum)		
Mustafa Stitou (10)		
Leon Gommers (11)		
Frans Kusters (11,20)		
Herman Pleij (11)		
Barber v.d. Pol (11-13,16)		
Abdelkader Benali (13)		
Kees Stip (13)		
Herman de Coninck (19) (postuum)		
Nico Scheepmaker (19) -> (postuum)		
Martin Bouwman (20)		
Guus v. Holland (20) -> ->		

Vakgebied waaruit medewerkers aan eerste twintig afleveringen *Hard gras* afkomstig zijn. Tussen haakjes de afleveringen waarin de medewerkers hebben gepubliceerd. De personen onder het kopje 'Literatuur' zijn of waren schrijver, criticus, redacteur, etc. De personen onder 'Sport' zijn of waren voetballer, sportjournalist, sportpresentator, etc. De personen onder 'Overige' pasten niet in de andere twee categorieën. Het gaat om 'reguliere' journalisten, tekenaars, cabaretiers, etc. De pijlen wijzen op een niet-eenduidige afkomst, op overlap zogezegd. Eén pijl duidt op een verschuiving van één kolom, twee pijlen op een verschuiving van twee kolommen. Twee voorbeelden: Nick Hornby debuteerde met sportverhalen, maar zal gedurende de eerste twintig nummers definitief zijn naam als literaire auteur vestigen, vandaar de enkele pijl van 'Sport' naar 'Literatuur'. Van Toon Hermans is poëzie opgenomen, maar hij is toch ook afkomstig uit de niet-literaire hoek, vandaar de dubbele pijl van 'Literatuur' naar 'Overige'.

1. Maarten van Bottenburg, *Verborgene competitie. Over de uiteenlopende populariteit van sporten*. Amsterdam 1994, 9.
2. Bert van der Linden, 'Literair voetbalblad wil iets anders bieden'. In: *Algemeen Dagblad* 3-9-1994.
3. Martin Brester, 'Sport is voor de slimmen. De ontvangst van Hard gras in dag- en weekbladen'. *TS-Tijdschrift voor tijdschriftstudies* 9 (2001), 17-24.
4. Pierre Bourdieu, *Raisons Pratiques*. Paris 1994, 21.
5. Pierre Bourdieu, 'Program for a Sociology of Sport'. In: *Sociology of Sport Journal* 5 (1988), 153-161.
6. Pierre Bourdieu, 'Sport and Social Class'. In: *Social Science Information* 17, 6 (1978), 820. Vgl. ook Bourdieu (1985): 575-590.
7. Bourdieu 1978, 823.
8. Bourdieu 1978, 826.
9. Erik Brouwer, *Literatuur met een doel. Schrijvers over voetbal*. Schrijversprentenboek 45 (Red. Aad Meinders, Henk Spaan en Erna Staal). Amsterdam 2000, 11.
10. Bourdieu 1978, 834-836.
11. Geciteerd in Henri Vaugrand, 'Pierre Bourdieu and Jean-Marie Brohm: Their Schemes of Intelligibility and Issues towards a Theory of Knowledge in the Sociology of Sport', in: *International Review for the Sociology of Sport*, 36, 2 (2001), 186.
12. Brouwer 2000, 65.
13. Brouwer 2000, 27.
14. Frans Ruiter & Wilbert Smulders. *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1990*. Amsterdam/Antwerpen (1996), 9.
15. Ruiter & Smulders 1996, 298.
16. Ruiter & Smulders 1996, 305.
17. Brouwer 2000, 53-55.
18. Andries van den Broek & Jouke de Haan. *Cultuur tussen competentie en competitie. Contouren van het cultuurbereik in 2030*. Amsterdam, Den Haag (2000), 39.
19. Hugo Verdaasdonk, 'De verborgen willekeur van de recensent'. In: *Boekman*, 57 (2003), 96-97.
20. Anita Twaalfhoven, 'Onder professoren. De leerstoel Media en populaire cultuur'. In: *Boekman* 65 (2005), 64.
21. Twaalfhoven 2005, 66.
22. Twaalfhoven 2005, 66.
23. Carl Stempel, 'Adult Participation Sports as Cultural Capital'. In: *International Review for the Sociology of Sport* 40, 4 (2005), 411-432.
24. Z.a., 'Voetbalblad op zoek naar "eeuwige stukken"'. In: *Algemeen Dagblad* 28-6-1994.
25. Bert van der Linden, 'Literair voetbalblad wil iets anders bieden'. In: *Algemeen Dagblad* 3-9-1994.
26. Jos Bloemkolk, 'Blad van supporters die kunnen schrijven'. In: *Het Parool* 1-9-1994.
27. A. Kantelberg, 'Het einde van de quotezakken'. In: *HP/De Tijd* 9-9-1994, 10.
28. Z.a., 'Nieuwe cultuurbladen'. In: *NRC/Handelsblad* 6-3-2007.
29. Henk Stouwdam, 'Het onzekere bestaan van literaire sportbladen'. In: *NRC/Handelsblad* 2-4-2005.
30. Twaalfhoven 2005, 64.
31. Henk Stouwdam, 'Het onzekere bestaan van literaire sportbladen'. In: *NRC/Handelsblad* 2-4-2005.